

TIESĪBU NORMU EFEKTIVITĀTE PADOMJU TIESĪBU SOCIOLOĢIJĀ

Abstract

Effectiveness of Legal Norms in Soviet Sociology of Law

The development of sociology of law in Soviet period is closely related with the political situation in the country. After the Revolution during the New Economic Policy (NEP) V.Lenin supported legal experiments and surveys on effectiveness of law (criminal law, alcohol use, labour law etc). Stalin's dictatorship annihilated the idea of sociology of law and declared the fight against "bourgeois sociologism". So called "thaw" tendencies, which appeared with the power of Nikita Khrushchev started the „pathos” of sociology of law and the researches of the effectiveness of law, which was a politically important issue in order to diminish “deviances in society” and to “build the communism”. During the last decades of existence of the Soviet Union legal theory was mainly oriented to the sociological research of effectiveness of soviet law and trying to find ways how to reach political targets. Nowadays, the research of soviet law has not only historical value, but also helps to understand the reasons of “deviances in society's legal consciousness” phenomena in post- Soviet countries.

Atslēgas vārdi: padomju tiesības; tiesību socioloģija; tiesību normu efektivitāte; tiesību eksperimenti; tiesības un politika.

Ievads

Tiesību socioloģija padomju tiesību zinātnē nav attīstījusies vienmērīgi un pakāpeniski. Politiskās nostādnes Padomju Savienībā dažādos laika periodos vienā brīdī atbalstīja un veicināja, bet citā brīdī varēja bloķēt un iznīcināt jebkuras sfēras – zinātniskās, kultūras, ekonomikas vai izglītības – pastāvēšanu un attīstību. Tas tiešā mērā ir attiecināms uz tiesību socioloģijas periodisko pastāvēšanu padomju tiesībās. Iespējams, ka Staļina valdīšanas laikā vairāk nekā divus gadu desmitus ilgušais tiesību eksperiments „*padomju tiesības bez socioloģijas*” izgāzās. Nepieciešamība pēc atgriezeniskās saiknes noskaidrošanas, centieni mērķtiecīgi savaldīt sabiedrībā jau izveidojušās „negatīvās tendences” un novērst deviācijas, kā arī „labākas politikas” īstenošanas vārdā radīja ideālus apstākļus tiesību socioloģijas attīstībai, īpaši uzsverot tiesību efektivitātes problemātiku.

1. Tiesību socioloģijas ietekme uz padomju tiesībām to izveides procesā

(XX gs 20. – 30. gadi)

Cariskajā Krievijā XX gs sākums bija periods, kad bija izveidojies teorētiski spēcīgs un empīriskiem pētījumiem bagāts tiesību socioloģijas novirziens. To veicināja XIX gs vēsturiskās tiesību skolas ideju attīstība Krievijā (interese par zemnieku tiesībām, par tautas paražām, ģeogrāfiska rakstura civiltiesību un krimināltiesību atšķirībām). Krievijā XIX gadsimtā pastāvēja divi socioloģiskās tiesību skolas novirzieni, kuru izteiktākie pārstāvji bija

Sergejs Muromcevs (*Сергей Андреевич Муромцев, 1850-1910*) un Nikolajs Korkunovs (*Николай Михайлович Коркунов, 1853-1904*).

Pirmajos padomju varas gados tika īstenotas Jaunās ekonomiskās politikas¹ (NEP) idejas, kas jurisprudencē nozīmēja socioloģiskās pieejas, kas bija izveidojušās krievu tiesībās līdz 1917.gadam, lielo popularitāti. Šajā periodā redzamākie tiesību zinātnieki, bija, piemēram, P.Stučka, E.Pašukanis, I.Razumovskis un M.Reisners, kuri izmantoja daudzas no pirmsrevolūcijas tiesību sociologu idejām. Kā norāda V.Lapajeva, juridiskajā zinātnē tieši „socioloģiskais novirziens bija visplašākais padomju tiesību teorijas novirziens” (Лапалева 2000: 20).

1918.gadā radītā Centrālās statistikas pārvaldes Morālās statistikas nodaļa apkopoja datus par pašnāvību, prostitūcijas, narkomānijas un alkoholisma datiem valstī, un tos salīdzināja ar Eiropas valstu rādītājiem. 20. gadu sākumā radītie krimināltiesību kabineti daudzās Krievijas pilsētās (Saratova, Ļeņingrada, Harkova, Rostova u.c.) plaši pielietoja apcietināto personības izpēti, izmantojot anketu aptaujas, kriminoloģiskās klīnikās veicot noziedznieku personības pētījumus un statistiski apkopojot tiesu materiālus. 1925.gadā Maskavā tika izveidots Valsts noziedznieku un noziedzības iemeslu pētniecības institūts², kā arī, piemēram, Vissavienības juridiskais institūts, kas veica pētījumus, piemēram, „Tēriņi un tērētāji”, „Huligānisms un huligāni”, „Bandīti un bandītisms” (Лапалева 2000: 159). Pieminēšanas vērti ir apjomīgie zinātniskie pētījumi, kuri tika veikti par pirmsrevolūcijas laikā 1914.gadā ieviestā „sausā likuma” neefektivitātes iemesliem. Žūpošanas un alkoholisma tradīcija Krievijā turpinājās „pagrīdē”, kas piespieda 1925.gadā oficiāli atjaunot šņabja ražošanu.

2. Padomju tiesības bez tiesību socioloģijas (XX gs 40. – 50. gadi)

Staļina realizētajai NEP noliegšanai padomju tiesībās likumsakarīgi sekoja „buržuāziskā socioloģisma” iznīdēšanas kampaņa. Likvidēja institūcijas un aizliedza visus tiesību socioloģijas pētījumus, noziegumu statistika tika kvalificēta kā valsts noziegums. XX gadsimta 40. – 50. gados padomju jurisprudencē tiesību socioloģija tika noraidīta, jo tā varēja raisīt liekas diskusijas un radīt dažādu viedokļu apmaiņu par valsts varas izvēlēto risinājumu pareizību. Kā atzīmē V. Lapajeva, „boļševistiskās ideoloģijas totālās valdīšanas apstākļos, saasinoties cīņai pret visādu veidu „novirzēm”, „sakropļojumiem”, pret „buržuāzisko socioloģismu” utt., neatlika vietas neideoloģizētiem, objektīvi zinātniskiem sociālistiskās īstenības faktiem un reālajiem pētījumiem. Empīriskā socioloģija tādai ideoloģijai bija ne tikai nevajadzīga, bet arī bīstama. Socioloģija varēja apmierināt varu tikai dogmatizēta vēsturiskā materiālisma veidā” (Лапалева 1992: 20-21). „Staļina personības kulta periodā tiesisko priekšrakstu efektivitātes teorētiskai izstrādei netika pievērsta pietiekama uzmanība, jo

skaitījās, ka nevienam likumdošanas lēmumam, ko pieņēma centrālie orgāni pēc Staļina norādes vai ar viņa piekrišanu, (..) nav nepieciešamības pēc efektivitātes pārbaudes” (Лебедев 1963: 29).

3. Tiesību efektivitātes pētījumu patoss Padomju Savienībā (XX gs 60. – 80. gadi)

Padomju tiesībās pēc Staļina nāves 1953.gadā bija vērojamas nozīmīgas izmaiņas. Pētījumi tika orientēti uz jau pieņemto likumu efektivitātes novērtēšanu (instrumentālā pieeja), kā arī uz likumdošanas ietekmi uz sabiedrības tiesiskās apziņas transformēšanu. Tiesību efektivitātes problemātika kļuva par vienu no prioritārajiem pētniecības virzieniem tiesībās. Tiesību efektivitātes pētniecība kļuva aktuāla, jo pēc Staļina nāves bija novērojams atslābums sabiedrībā, kas uzrādīja nevēlamas tendences: likumi nenodrošina vēlamo sabiedrisko attiecību pastāvēšanu, notiek „sociālo struktūru un saišu deformācija” (Лапаева 2000: 210), tātad sabiedrībā veidojās attiecības un procesi, ko padomju vara vēlējās izskaust un kontrolēt. Padomju Savienībā tiesību efektivitātes problēmai bija politisks raksturs, jo tieši ar zinātniski juridiskām metodēm valdība centās rast izeju no stagnācijas, pieaugošās korupcijas un radīto sociālo struktūru deformācijas, kur vairs pietiekami efektīvi nestrādāja agrākajās desmitgadēs radītā autoritārā komandpolitika.

Padomju juridiskajā periodikā, piemēram, žurnālā „Советское государство и право”, bija daudzas un plašas publikācijas par tiesību efektivitātes tematiku. Autori tiesību efektivitātes nepieciešamību saistīja ar mērķtiecīgu sabiedrības virzīšanu komunisma celtniecības periodā. Komunistiskā sabiedrība, kā norādīja PSKP programma, „atšķirībā no visām iepriekšējām sociāli - ekonomiskām formām, veidojas ne stihiski, bet apzinātas un mērķtiecīgas tautu masu darbības rezultātā, ko vada marksistiski – ļeņiniskā partija” (Лебедев 1963: 23). Tieši tādēļ tika pamatots, ka laikā, kad valsts un sabiedrības rīcībā ir milzīgi materiālie, ideoloģiskie un cilvēkresursi, „pirmajā plānā izvirzās juridisko priekšrakstu efektivitātes problēma” (Лебедев 1963: 23). Ņ.Hruščova atziņa, ka virzīšanās uz priekšu ir atkarīga no „pareizas un efektīvas mūsu valsts un organizāciju sistēmas funkcionēšanas” (Лебедев 1963: 23), deva izšķirošo impulsu tiesību efektivitātes pētījumiem padomju tiesībās.

Neapšaubāmi, ideoloģiskā propaganda bija ļoti jūtama rakstos, kas veltīti tiesiskās apziņas veidošanai. Piemēram, „salīdzinošā analīze” par PSRS, VDR, Ungārijā un Polijā veiktajiem socioloģiskajiem pētījumiem pierādīja, ka „sociālistiskajām tiesībām ir raksturīgs augsts to atzīšanas un pieņemšanas no sabiedrības locekļu puses, procents. Sociālistiskās sabiedrības apstākļos šāds stāvoklis ir pilnībā likumsakarīgs, jo tiesības ataino visu šķiru un sociālo grupu intereses”. Pilnīgi citāda situācija esot buržuāziskās valstīs, kur ievērojama sabiedrības daļa, vispirms jau strādājošie, „redz tiesības kā svešu, naidīgu tām sociālo institūtu” (B.a. 1975:40).

3.1. Efektivitātes jēdziena izpratne padomju autoru darbos

Padomju tiesību socioloģijā efektivitātei bija vairāk politiska nekā juridiska nozīme. Šajā kontekstā tiek izdalīti vismaz septiņi „tiesību efektivitātes” jēdziena skaidrojumi:

- 1) efektivitāte ir sinonīms jēdzieniem „optimalitāte, pareizība, tiesību normas pamatotība” (D.Kerimovs, M.Ļebedevs);
- 2) normas potenciālā spēja ietekmēt sabiedriskās attiecības noteiktā vēlamā virzienā (A.Paškovs, D.Čečots);
- 3) efektivitāte ir sociāli noderīgas un objektīvi pamatota mērķa sasniegšanas nodrošināšana (V.Kozlovs);
- 4) tiesas uzdevumu normāla izpilde (D.Čečots);
- 5) tiesību normu īstenošana, no var nodrošināt tikai vispārzināmas, saprotamas, sistēmiskas normas, kurās nav pretrunu. Efektivitātes priekšnoteikums ir mērķa un līdzekļu samērīgums, un institucionāls tiesību aizsardzības nodrošinājums (O.Leists);
- 6) efektivitāte ir šķiru un sabiedrības kopumā ekonomisko, politisko un garīgo vajadzību un interešu atspoguļojums tiesībās, kas vērstas un personības tiesību un brīvību aizsardzību (V.Kazimirčuks);
- 7) tiesību normu mērķu sasniegšana, attiecība starp likumdevēja mērķiem un reālajiem rezultātiem (V.Kudrjavcevs, V.Ņikitinskis u.c.).

Padomju tiesību sociologi skaidri norādīja, ka juridiskie (likumā formulētie) mērķi kalpo citiem mērķiem, tātad tiesības ir tikai instruments vispārēju mērķu (politisko, ideoloģisko, ekonomisko u.tml.) sasniegšanai. Padomju tiesībās efektivitāte nozīmēja līmeni, kādā tiesību normas palīdz īstenot ekonomiskus, politiskus mērķus sociālisma celtniecības ideoloģijas gaismā.

3.2. Padomju autori par efektivitāti – svarīgākās tēzes

Nav noliedzams, ka padomju zinātniskā literatūra par tiesību efektivitāti atspoguļoja jaunus pavērsienus politikā, bet vienlaikus teorētiskā līmenī daudzas idejas ir atzīstamas par aktuālām arī mūsdienās. Autore vēlētos izcelt vairākas interesantas tēzes, kuru vairākuma aktualitāte ir nemainīga totalitārās, komunistiskās vai demokrātiskās valstīs:

- 1) tiesību efektivitāti ietekmē *nepareizs jauna likuma pieņemšanas laiks* (pāragri vai novēloti pieņemti jauni normatīvie akti); „*arhaisku priekšrakstu*” saglabāšana padomju tiesībās, piemēram, tie „apgrūtināja cīņu ar īpašnieciskās psiholoģijas paliekām atsevišķos indivīdos” (Лебедев 1963: 26);

- 2) sabiedriskajā domā pastāv būtiska nošķirtība starp salīdzinoši *vāju tiesisko normu pārzināšanu* un *nemainīgi augstu vispārējo tiesību principu zināšanu* (Казимирчук 1970: 39);
- 3) *cilvēki ir iepazīstināti un labi pieņem tās tiesību prasības, kas ienākušas tiesiskajā apziņā kā sociālas vērtības, kā sociālas prasības, kā vispārējā ideja*, un vienlaikus atsevišķi priekšraksti daudzos gadījumos tiem nav zināmi (Казимирчук, Кудрявцев, Лившиц 1971: 40);
- 4) *liela nozīme ir tam, kādā veidā sabiedrība uzzina par tiesību jaunumiem*. Piemēram, ja salīdzinām radio, laikrakstus un žurnālus, tad to informācijas sniegšanas ātrums krasi atšķiras. Laikraksts izplatīs informāciju par likumu 3 reizes, bet žurnāls 12 reizes lēnāk nekā radio. (Attiecība 1 : 3: 12) (Казимирчук, Кудрявцев, Лившиц 1971: 40).

3.3. Institucionālais nodrošinājums tiesību efektivitātes pētniecībai

Padomju tiesību efektivitātes pētījumi notika stingrā kontrolē un valsts izveidotu pētniecisko centru ietvaros. Zinātniskā pētniecība tiesību socioloģijas jomā, kas tika aizsākta jau XX gs divdesmitajos gados, tika aktualizēta līdz ar politiskā „atkušņa” iestāšanos Padomju Savienībā. 1963.gadā Institūts tika reorganizēts un pārdēvēts, izveidojot Vissavienības padomju likumdošanas zinātniski – pētniecisko institūtu³, kurā darbojās Tiesību efektivitātes pētniecības laboratorija. Institūts veica apjomīgus tiesību efektivitātes pētījumus, kā arī veica padomju tiesību kodifikācijas darbus. Šajā periodā tapušie darbi (monogrāfijas, kā arī mācību grāmatas) ir atzīti par tiesību zinātnes klasiku, kas saglabā aktualitāti Krievijā arī mūsdienās. Kopš 1991.gada institūts pārgāja Krievijas Federācijas Augstākās padomes pakļautībā, un tika nosaukts par Krievijas Federācijas valdības Likumdošanas un salīdzinošo tiesību institūtu.⁴

Tiesību socioloģija padomju periodā nozīmēja esošo, pieņemto normu efektu pētniecību, bet izslēdza tādu fundamentālu tematu aplūkošanu, kā politikas un tiesību mijiedarbība, personas brīvības un informācijas atklātības jautājumi. Kas attiecas uz neitrāliem, ar politiku nesaistītiem tiesību jautājumiem (piemēram, kriminālnoziedzumu izpēte (zādzības, slepkavības), darba tiesības, ģimenes tiesības), tad tiesību efektivitātes pētījumi Padomju Savienībā nav zaudējuši aktualitāti arī mūsdienās.

Bibliogrāfija

1. Формирование уважения к советскому праву (социологические аспекты). (1975) (b.a.). Советское государство и право, № 4: 37- 47.
2. Казимирчук В. П. (1970) Социальный механизм действия права. Советское государство и право, № 10: 37- 44.

3. Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н., Лившиц Р.З. (1971) Исследование эффективности правовых норм. Советское государство и право, № 10: 145-147.
4. Кудрявцев В. Н., Никитинский В. И., Самощенко И. С., Глазырин В. В. (1980) Эффективность правовых норм. Москва: Юридическая литература.
5. Лапаева В.В. (2000) Социология права: Краткий учебный курс. Москва: НОРМА-ИНФРА-М.
6. Лапаева В.В. (1992) Социология права: в поисках новой парадигмы. Государство и право, № 7: 19-25.
7. Лебедев М.П. (1963) Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения. Советское государство и право, № 1: 22-31.
8. Пашков А.С., Чечет Д.М. (1965) Эффективность правового регулирования и методы ее выявления. Советское государство и право, № 8: 3-11.

---

¹ Новая экономическая политика (НЭП)

² При НКВД РСФСР - Государственный институт по изучению проблем преступности и преступника (ГИИП), рѣс 1933.gada - Институт уголовной и исправительно-трудовой политики. Корж 1936.gada - Всесоюзный институт юридических наук (ВИЮН)

³ Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства (ВНИИСЗ), vѣlāk Всесоюзный научно-исследовательский институт советского государственного строительства и законодательства (ВНИИСГСЗ)

⁴ Институт законодательства и сравнительного правоведения (ИЗиСП)